

POSZTMODERNIZMUS A NAGYVÁROSBAN: ÉPÍTÉSZET ÉS VÁROSI DESIGN

DAVID HARVEY

A városi építészet és design vonatkozásában a posztmodernizmust széles értelemben használjuk, hogy jelezzük a modernista gondolattal való szakítást. A modernizmus szerint a tervezésnek és fejlesztésnek a nagyszabású, metropolisz szintű, technológiailag racionális és hatékony városi tervekre kell koncentrálnia. Ezt a póz nélküli építészeti is segítette (egyszerű funkcionális felületek és a modernizmus „nemzetközi stílusa”). A posztmodernizmus ehelyett olyan koncepciót támogat, mely a városszerkezet szükségszerűen töredékes, a múlt formáinak egymásra rakódásából „újra teleírt szerkezet” és a jelenlegi használat „kollázsa” — ezek közül sok csak tisztavirág életű lehet. Mivel a metropoliszt csak részletekben lehet igazgatni, a városi design (fontos hangsúlyoznunk, hogy a posztmodernisták nem terveznek, hanem kigondolnak, design-t készítenek)) egyszerűen arra törekszik, hogy a nemzeti építészeti, a helyi történelem, a sajátos igények, szükségletek és ízlés iránti érzékenységet vegye figyelembe. Így teremt specializált, sőt erősen kommercializált építészeti formákat, melyek a meghitt, személyes térből a hagyományosan monumentálisig, sőt egészen a vidám látványosságig terjednek. S mindez az építészeti stílusok eklekticizmusának szembetűnő felhasználásával virágzik.

A posztmodernnek mindenekelőtt a térkezelés modernista felfogásával szakítanak. Míg a modernisták a teret a társadalmi célok érdekében formálandó valaminek, s ebből következően a társadalmi eszméknek alárendeltnek tekintik, addig a posztmodernisták a teret önállónak és autonómnak tartják, melyet olyan esztétikai célok és elvek alapján kell formálni, amelyek az érdeknélküli szépség, mint önmagában vett cél kivételével nem kapcsolódnak szükségszerűen átfogó társadalmi célokhoz.

Ezt a fordulatot több szempontból is érdemes elemeznünk. Először is: a beépített környezet egy eleme annak az összetett városi jelenségnek, mely régóta alapvető sztereotípiája az új kulturális jelenségek formálódásának. Az, hogy miként használják a teret, s milyen a város arculata olyan anyagi alap, melynek segítségével át kell gondolnunk, újra kell értékelnünk és végezetül meg kell valósítanunk a lehetséges érzékelést és a társadalmi gyakorlatot. Furcsa módon az építészet és városi design széles vitát gerjesztett arról, miként lehet vagy kell az esztétikai értékítéleteket térbelileg rögzített formába átvinni és mi ennek a hatása a mindennapi életre. Ha az építészet kommunikáció — mint azt Barthes állítja (1975, 92.): „a város társalgás, s ez a társalgás valóságos nyelv” — akkor alaposan oda kell figyelni arra, amit mond, főképp azért, mert üzeneteit a városi élet ezerféle zaklatottsága közepette észleljük.

A modernista várostervezés fő problémáját Krier, aki Károly herceg tanácsadója építészeti és városépítészeti témákban, abban látja, hogy főleg egyfunkciós zónákban gondolkodik. Ebből következik, hogy a tervező figyelmét főként az emberek zónák közötti mozgását biztosító mesterséges hálózatok kötik le, s így egy olyan városszerkezetet teremt, mely — Krier ítélete szerint — ellenkezik az ökológiai szempontokkal, az idő, energia és föld pazarlását jelenti.

„A jelenlegi építészet és városkép szimbolikus silánysága annak a funkcionális monotóniának a következménye, melyet a funkcionális övezetekre való felosztás gyakorlata emel törvénnyé. A legfontosabb modern épülettípusok és tervezési modellek, így például a felhőkarcolók, a központi üzleti negyedek, a kereskedelmi zónák, a hivatali negyedek, a lakóhelyi suburbia stb., mindegyike egyetlen használati forma horizontális vagy vertikális túlkonzentrálódása egy városi zónán, építési programon vagy egy épületen belül.” Krier ezzel állítja szembe a „jó várost” (mely jellegéből adódóan ökológiai), melyben a „városi funkciók teljessége” „kellemes gyalogsétával” elérhető. Felismerve, hogy az ilyen városi forma „szélességben és magasságban nem terjedhet”, csak „sokszorozódhat”, Krier azt a városi formát keresi, amely olyan „teljes és végleges városi közösségekből” áll, melyek mindegyike önálló városi negyedet képez a városnegyedek nagy családjában, s így „városok a városon belül”. Csak ilyen módon lehet visszaszerezni a tradicionális városi formák „szimbolikus gazdagságát”.

Krier, más európai posztmodernistákhoz hasonlóan, a hagyományos, klasszikus városi értékek tényleges helyreállításának és újratertemtésének lehetőségét keresi. Ez vagy a régi városi szerkezet helyreállítását és új célokra történő felhasználását jelenti, vagy hagyományos jelleget sugalmazó új tér teremtését, a modern technológiák és anyagok által lehetségessé vált összes rafinéria felhasználásával. Bár Krier elképzelése, terve csak egy a posztmodernisták által követhetők közül, visszatérő kiinduló pontként gyakran utal a modernizmus egy bizonyos koncepciójára. Célszerű ezért fontolóra venni, hogy a Kriernek nem tetsző modernizmus eme fajtája miért és milyen mértékben vált jellemzővé a háború utáni városi organizmusban.

A második világháború után a fejlett tőkés országoknak sokféle súlyos politikai, gazdasági és politikai problémával kellett szembenézniük. A nemzetközi prosperitást olyan programra kellett építeni, mely megfogalmazta az emberek vágyait. Hiszen az emberek nem sajnálták életüket áldozni a biztosabb, jobb világért, jövőért. Ez a jövő semmiképpen sem jelenthette tehát a háború előtti nyomorhoz és munkanélküliséghez, az éhségmeneteléshez és népkonyhákhoz, valamint a belőlük nagy valószínűséggel következő társadalmi nyugtalansághoz és politikai bizonytalansághoz való visszatérést. A háború utáni politikának, ha demokratikus és kapitalista akart maradni, a teljes foglalkoztatást, a tisztességes lakás, jó szociális ellátás, valamint a jólét biztosítását és a jobb jövő reményét kellett célul tűznie.

Bár a feltételek és a taktika mindenhol más és más volt (pl. a háborús pusztítások nagysága, a politikai ellenőrzés centralizációjának elfogadható mértéke, vagy a jóléti állam eszméjének szerepe szerint) a tipikus mégis mindenütt az volt, hogy a háborús időszak tömegtermelésének és tervezésének tapasztalataira építve óriási újjáépítési és szervezési programokat indítottak. Szinte úgy tűnt, mintha a felvilágosodás eszméje emelkedne fel újra főnixmadárszerűen a globális konfliktus pusztításaiból. E terven belül lényeges szerepe volt a város újjáépítésének, átformálódásának és megújításának. Ez volt a keret, melyben a CIAM, Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright és mások elképzeléseit elfogadták és anyagilag támogatták. Ezek a gondolatok nem annyira a termelés feletti ellenőrzés eszméi, mint inkább a gyakorlatias szellemű mérnökök, politikusok és építetők tisztán társadalmi, gazdasági és politikai szükség-szerűségekre épülő törekvéseinek elméleti keretei és igazolásai voltak.

Ezen az általános kereten belül a lehető legkülönbözőbb megoldások kerültek alkalmazásra. Nagy-Britanniában például a város- és településfejlesztési tervezés szigorú szabályozását fogadták el. Ennek hatására visszafogták a szuburbanizációt és ehelyett (Ebeneser Howard modellje

alapján) a tervezett új városok fejlesztését vagy (Le Courbusier modellje alapján) a nagy laksűrűségű beépítést, illetve felújítást szorgalmazták. Az állam szigorú ellenőrzése, esetenként erőteljes beavatkozása mellett kidolgozták a nyomornegyedek felszámolásának módszereit: előre-gyártott elemekből gyártott lakásokkal, iskolák, kórházak, gyárak építésével, és olyan iparszerű építési rendszerek és racionális tervezési módszerek segítségével, melyeket a modernista építésszek már régóta szorgalmaztak. Mindezek mögött az, a törvényalkotásban is újra meg újra megjelenő szándék húzódott, hogy a térbeli struktúra és a forgalmi rendszerek racionalizálása elősegítse az egyenlőséget (legalábbis az esélyegyenlőséget), a társadalmi jólétet és a gazdasági növekedést.

Számos európai ország a brit példa valamilyen változatát követte, az Egyesült Államokban viszont a városrekonstrukció egészen más irányban haladt. A gyors és alig ellenőrzött szuburbanizáció magánberuházásokra épült, bár erőteljes állami támogatásban részesült a lakáshitelek révén, és az állam építette az autósztrádákat illetve egyéb infrastrukturális létesítményeket is. A belső városrészeknek a munkahelyek és az emberek kiáramlása eredményeként bekövetkező erőteljes leromlása ismét állami támogatást élvező városfelújítást idézett elő a régi városközpontok lerombolása és újjáépítése útján. Ebben a helyzetben például Robert Moses — New York áttervezője — képes volt arra, hogy hatásosan összehangolja az állami forrásokat a magánberuházásokkal, és újrareformálja az egész New York-i régiót — autósztrádák, hidak építésével, parkok létesítésével és a város megújításával. Az amerikai megoldás formailag eltérő volt ugyan, mégis szintén erőteljesen alapozott a tömegtermelésre, az iparszerű építési rendszerekre, és arra az átfogó koncepcióra, ami racionalizált városi teret — mint ezt Frank Lloyd Wright már a harmincas években előre látta Broadacre projectjében — hoz létre az állam által biztosított infrastruktúrát használó egyéni közlekedési eszközök kombinációjának eredményeként.

Úgy véljük azonban, téves és igazságtalan lenne a háború utáni városfejlesztés és megújítás eme „modernista” megoldásait tisztán kudarcként értékelni. Az elpusztított városok gyorsan újjáépültek, és a lakosság sokkal jobb lakáskörülmények közé került, mint a két világháború között. Figyelembe véve az akkor rendelkezésre álló technológiát és az erőforrások hiányát, más megoldás nehezen elképzelhető. Bár egyes variánsokról kiderült, hogy sikeresek (abban az értelemben, hogy nagyobb fokú közmegelégedést váltottak ki — így Le Courbusier Unité d'Habitation-ja Marseille-ben), mint a többiek, (érdemes figyelni arra, hogy a posztmodernistákban erős a hajlandóság arra, hogy mindig és csakis a rossz példákat idézzék) általánosságban elmondható, hogy a városszerkezet átalakítására irányuló átfogó erőfeszítések meglehetősen sikeresek voltak abban az értelemben, hogy fenntartották a teljes foglalkoztatást, hogy javították a társadalmi ellátás anyagi szintjét, hozzájárultak a jóléti célokhoz, és általánosságban segítették a tőkés rendszer fennmaradását, melyet 1945-ben nyilvánvaló veszély fenyegetett. Nem lenne helytálló azt sem állítani, hogy a modernista stílusok csupán ideológiai okokból váltak egyeduralmukodóvá. Az egységes minta követése és a futószalagszerű egyformaság — melyre a posztmodernnek később panaszkodtak — egyaránt jellemző volt Las Vegasra és Levittownra (ezek aligha a modernista előírások alapján épültek), valamint Mies van der Rohe épületeire is. A háború utáni Nagy-Britanniában mind a munkáspárti mind a konzervatív kormányok támogatták a modernista terveket, noha mostanság a baloldalt vádolják ezzel. Éppen a konzervatívok hozták létre — főleg a kisjövedelműek lakásépítésének támogatásán takarékoskodva — a nyomornegyedeket és az elidegenítő lakáskörülmények legszörnyűbb példáit. Bizonyos,

hogy a költség és hatékonyság követelményei (melyek az érintett kevésbé jómódú lakosság szempontjából különösen fontosak), összekapcsolódva a szervezeti és technológiai kényszerekkel, a stílussal kapcsolatos ideológiai megfontolásokkal azonos fontosságú szerepet játszottak.

Mindemellett az ötvenes években valóban divattá vált a nemzetközi stílus erényeit dicsérni: magasztalni azt a képességet, hogy új embertípust teremtsen; úgy tekinteni rá mint a beavatkozó bürokratikus államapparátus sokatmondó hatalmára, mely összekapcsolódva a nagytőkével, az emberi jólét jövőbeli növekedésének pártfogója. Akadt néhány grandiózus ideológiai követelés, de a társadalmi-fizikai városkép átalakulásának ezekhez általában nem sok köze volt. Először is, a spekulációs földhasználat és ingatlanépítés (hogy földjáradékhoz jussanak a nyereséges, gyors és olcsó építkezés érdekében) alapvető szerepet játszott a fejlődésben és az építőiparban — mely a tőkeakkumuláció fő területe volt. A nagytőke kapitalistái még akkor is jelentős hatalommal bírtak, ha kötötték őket a tervezési szabályzatok és ha a közületi beruházásokhoz igazodtak. Ahol pedig a nagytőke irányított (főleg az USA-ban), ott boldogan alkalmazta az építészeti könyvekben található legkülönbébb modernista trükköket azon emlékművek építése érdekében, melyek a nagytőke hatalmának szimbólumaként egyre magasabbra emelkedtek. Az olyan emlékművek mint a Chicago Tribune épülete és a Rockefeller Center (mely különleges kegyelettel őrzi John D. Rockefeller hitvallását), részei az állítólag szent és sérthetetlen osztályhatalom történetileg folyamatos megdicsőülésének. Ennek folytatása a közelmúltban épített Trump Tower vagy Philip Johnson posztmodern monumentalista AT&T épülete. Úgy véljük, helytelen lenne a háború utáni korszak városi problémáiért teljes egészében a modernista mozgalmat vádolni, s megfelekezni arról a politikai-gazdasági keretről, amely meghatározta a háború utáni urbanizációt.

Célszerű itt visszautalnunk Jane Jacobs 1961-ben publikált könyvére (*The death and life of great American cities*) nemcsak azért, mert ez volt az egyik legkorábbi, legkidolgozottabb és legbefolyásosabb antimodernista tanulmány, hanem azért is, mert a nagyvárosi élet megértésének teljesen újfajta megközelítésére tett kísérletet. Bár haragjának elsődleges célpontja Ebenezer Howard és Le Corbusier, valójában számos más célpontja is volt, a várostervezőktől a szövetségi politika irányítóin, és a bankárokon át, egészen az újságok vasárnapi különszámaiig és a női magazinokig a szerkesztőig. A városi szféra 1945 után bekövetkezett újraszervezését így értékeli: „A kisjövedelműek lakásproblémáinak megoldására készült tervek a bűn, a vandalizmus és az általános társadalmi reményvesztettség sokkal szörnyűbb központjait hozták létre, mint azok a nyomornegyedek, melyek helyett építették őket. A középosztály számára épült lakások, melyek az unalom és széttagoztság valóságos csodái, elfojtották a városi élet rugalmasságát és vitalitását. A luxuslakások unalmas vulgaritással próbálják mérsékelni saját szorongásukat. A kulturális központok képtelenek eltartani egy jó könyvesboltot. A közösségi központokat mindenki elkerüli, csak a csavargók nem; nekik nemigen van más választásuk, mint hogy itt ténferegjenek. Az üzletközpontok a zöldövezeti szabványosított láncáruházak gyenge utánpótlásai. A sétányok sehonnán sehová vezetnek, és nincsenek sétálóknak sem. A gyorsforgalmú utak kiszigerelik a városokat. Ez nem a városok újjáépítése, hanem kifosztása.”

Ítéletében az „unalom kiterjedt penésze”-ként emlegetett város a város lényegének alapvető félreértéséből ered. „A folyamatok jelentik a lényegét” — érvel Jane Jacobs — és a társadalmi folyamatok kölcsönhatásaira kell koncentrálni. Ha ezeket — az „egészséges” városi környeze-

I. KÉP

A Rockefeller Center modern monumentalizmusa

2. KÉP

A Trump Tower: a személyes hatalom építészeti kifejeződése

3. KÉP

A modernista Trump Tower és a posztmodernista AT&T épületének ellentétpárja

4. KÉP

Az „unalom kiterjedt penésze” — melyről Jane Jacobs panaszkodott — jól érzékelhető ezen a tipikus baltimore-i épületen

tekben — közelebből megvizsgáljuk, akkor a szervezetlenség helyett inkább egy szervezett, összetett rendszert találunk, vagyis a társadalmi kölcsönhatások vitalitását, amely alapvetően függ a sokféleségtől, a bonyolultságtól és attól a képességtől, hogy a váratlant ellenőrizt, de mégis kreatív módon kezelje. „Ha az ember a városban zajló folyamatokról gondolkodik, akkor ezen folyamatok katalizátorára kell gondolnia, és ez jelenti a lényegét is.” Jacobs megjegyzi, hogy bizonyos piaci folyamatok is szerepet játszottak, melyek ellensúlyozták a sokféleség iránti „természetes” emberi hajlamot, és fojtogató hasonlóságot teremtettek a földhasználatban. De ehhez a problémához alapvetően hozzájárultak a tervezők — a sokféleség ellenségei — félve a káosztól és bonyolultságtól, mivel ők ezt szervezetlenségnek, kellemetlennek és reménytelenül irracionálisnak tartották. „Különös — panaszkodott Jacobs —, hogy a várostervezés nem tiszteli a városi népesség spontán sokfélévé válását, s nem gondolkodik ennek biztosításáról sem. Különös, hogy a városi design művelői nem csak hogy nem ismerik fel a sokfélévé válás erejét, de nem is vonzzák őket ennek esztétikai kifejeződésbeli problémái sem.”

Legalábbis a felszínen úgy látszik, hogy éppen a posztmodernizmus keresi az efféle sokféleség esztétikájának kifejezőmódját. Fontos azonban azt is figyelembe venni, hogy ezt hogyan teszi. Így módon felfedezhetjük a mélyen fekvő korlátokat (melyeket a megfontolt posztmodernisták elismernek), valamint a posztmodernista kísérletek felszínes előnyeit is.

Jenks (1984) például azt hangsúlyozza, hogy a posztmodern építészet gyökere két jelentős technológiai fordulatban keresendő. Először, a jelenlegi kommunikációs rendszerek megszűntetik „a szokásos tér- és időbeli korlátokat”, és helyébe mind a városokon mind pedig a társadalmakon belül újfajta nemzetköziséget és erős belső differenciálódást hoznak létre a funkciók és a társadalmi érdekek szintjén. Ez a „termelt széttöredezettség” a szállítási és hírközlési technológiákhoz kapcsolódik, melyek rendelkeznek azzal a képességgel, hogy a társadalmi kölcsönhatásokat térbelileg nagyon differenciált módon közvetítsék. Az építészet és a városi design ezzel új és a háború utáni időszakra jellemző helyzetnél jóval szélesebbkörű lehetőségeket kapott a térbeli forma változatosabbá tételére. A szétszórt, decentralizált városi formák ma technológiailag sokkal megvalósíthatóbbak, mint egykor voltak. Másodszor, az új technológiák (különösen a számítógépes modellezés) lehetővé tették a sorozatgyártás nélküli tömegtermelést, a rugalmas tömegtermelést, „a majdnem személyes termékeket”, a stílusok sokféleségét. „Az eredmények közelebb állnak a 19. századi kézművességhez, mint az 1984-es toronyházak soraihoz.” Azonfelül sok olyan építőanyag jelent meg, amely lehetővé teszi, és viszonylag olcsón, a régebbi stílusok majdnem tökéletes másolatának elkészítését (a tölgyfagerendától az időálló tégláig). Az új technológiák kiemelkedő szerepének elismerése nem jelenti azt, hogy a posztmodern mozgalmat technológiailag determinálnak tartanánk. Jenks azonban azt sugallmazza, hogy a mostani helyzetben az építészek és várostervezők megszabadultak a háború után még fennálló korlátoktól.

Következésképpen a posztmodernista építészek és tervezők könnyebben meg tudnak felelni annak a kihívásnak, hogy a különböző klienscsoportok igényeit megismerjék, a termékeket hozzáigazítsák a különböző helyzetekhez, funkciókhoz és „ízléskultúrákhoz”. Mint Jenks fogalmazza — nagyon érzékeny „a státusz jeleire, a történelemre, a kereskedelemre, a kényelemre, az etnikai területekre és a közvetlen lakóhelyikörnyetre”. Hajlandók mindenféle ízlést kiszorgálni — legyen az akár Las Vegas, akár Levittown ízlése — olyanokat is, amelyet a modernisták mint közönségest és banálist elutasítottak volna. Ebből adódóan a posztmodern építészet elvben avantgarde-ellenes.

Egyáltalán nem világos azonban, hogy ez az egyszerű visszatérés a populizmushoz elégséges-e Jane Jacobs panaszainak orvoslásához. Rowe és Kaetter *Collage city* című munkájukban (melynek már a címe is jelzi a posztmodernista törekvések iránti szimpátiát) amiatt aggódnak, hogy „a populizmus építészeti hangadói ugyan mind a demokrácia és szabadság hívei, de jellemző módon nem hajlandók a demokrácia jogi konfliktusairól vagy a szabadság és az igazság összeütközéseiről elmélkedni”. Átadva magukat egy olyan absztrakt entitásnak mint „az emberek”, a populisták nem ismerik fel, hogy az emberek milyen sokfélék lehetnek, és hogy ebből következően „milyen mértékű védelemre van szükségük az egyes csoportoknak a többiekkel szemben”. A kisebbségeket és a hátrányos helyzetűek, vagy a különféle ellenkultúrák — melyek Jane Jacobsot annyira érdeklik — a szőnyeg alá söprik, hacsak nem sikerül egy nagyon demokratikus, egyenlőségre törekvő és közösségi alapokon nyugvó tervezést kitalálni, mely egyformán szolgálja a gazdagok és szegények igényeit. Ez azonban kiindulópontként egymáshoz kötődő, összefüggő városi közösségeket feltételez egy olyan városi világban, mely állandó mozgásban és átalakulásban van.

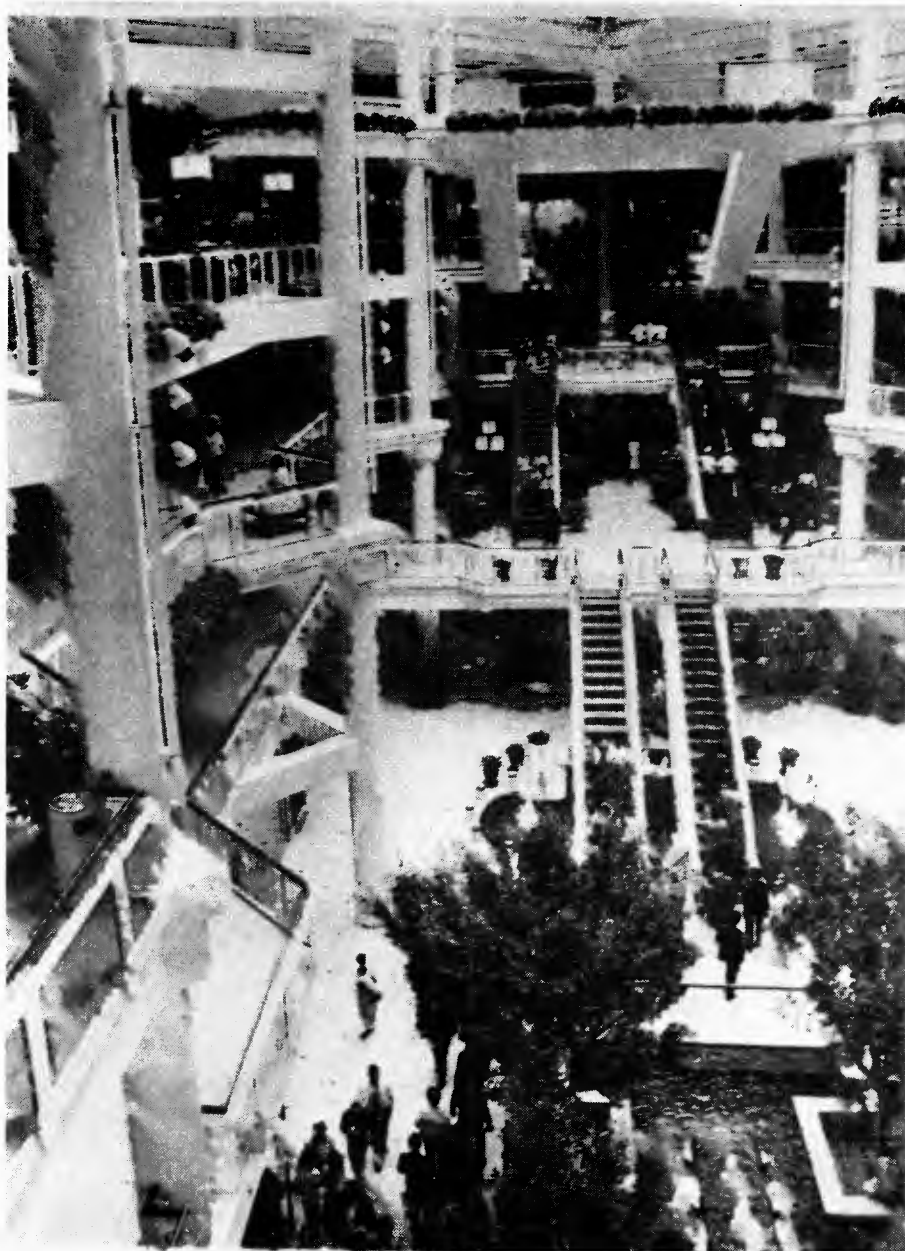
Egy problémával függ össze az is, hogy a különböző „ízléskultúrák” és közösségek milyen mértékben fejezik ki vágyaikat politikai befolyás és piaci erő segítségével. Jenks elismeri, hogy a

a posztmodernizmus az építészetben és a városi design terén szemérmetlenül piac-orientált, mivel társadalmunkban ez a kommunikáció alapvető nyelve. Bár a piac-orientáltság nyíltan magában hordja azt a veszélyt, hogy inkább a gazdagok és a magánfogyasztók igényeit szolgálja ki a szegények és a közösségek helyett, ezen — Jenks állítása szerint — az építész nem tud változtatni.

Az ilyen, a piac tökéletlenségeire hivatkozó könnyed válasz aligha vezet a Jacobs elképzelése szerinti eredményre. Először is éppen az a valószínű, hogy a tervező zónáit a piaci fizetőképesség zónái váltják fel; vagyis a földhasználatnak inkább a telekjáradék elvén alapuló megoszlása, s nem a városi design olyan elvei, melyeket például Krier forgat a fejében. A tervezési mechanizmusból a piaci mechanizmusba való átmenet rövid távon a vegyes használat érdekes formáit teremtheti meg. A dzsentrifikáció sebessége és a végeredmény egyhangúsága azonban azt sugalmazza, hogy ez valóban nagyon rövid. A piaci tényezők és telekjáradék szerinti elhelyezkedés sok városi tájat a hasonlóság új mintáinak megfelelően alakított át. A szabad piaci populizmus a középosztályt a bevásárló utcák és átriumok zárt és védett terébe helyezi (5. kép), de semmit sem tesz a szegényekért azon kívül, hogy kilöki őket a lakástalanság új és egészen lídércnyomásszerű posztmodern világába.

Kétségtelen azonban, hogy a gazdagok dollárjainak hajhászása azt eredményezte, hogy a városi design jóval nagyobb hangsúlyt helyez a termékek változatosságára. A differenciált ízlést és esztétikai preferenciákat kihasználva az építészek és a városi design mágusai újra felfedezik a tőkeakkumuláció egyik alapvető aspektusát — a Bourdieu-i (1977; 1984) „szimbolikus tőkét”. Ezt úgy lehet meghatározni mint „a luxusjavak olyan csoportját, melyek a tulajdonos ízlését és kiválóságát fémjelzik”. Természetesen az ilyen tőke átalakult pénztőke, „mely akkor és csakis akkor fejt ki megfelelő hatását, ha elleplezi, hogy a tőke 'anyagi' formáiból származik”. A fetisizmus (azon felszíni jelenségek megragadása, melyek elrejtik a mélyebben fekvő okokat) nyilvánvaló, itt azonban ennek szándékos alkalmazásáról van szó azért, hogy a kultúra és ízlés világával elfedjék a gazdasági különbségek tényleges alapjait. Mivel „a legsikeresebb ideológiai hatások azok, melyek szavakban nem fejeződnek ki, és nem kérnek többet, mint cinkos hallgatást”, a szimbolikus tőke termelése ideológiai funkciókat szolgál, mert a mechanizmus, amely által „a létező rendszer és dominancia fenntartásához hozzájárul, rejtett marad”.

Tanulságos Bourdieu elméletének keretében szemügyre venni Kriernek a szimbolikus gazdaság keresésére irányuló vizsgálódását. Az, hogy a társadalmi különbségek a státuszszimbólumok birtoklásán keresztül fejeződnek ki, már régóta a városi élet alapvető aspektusa. A századfordulón Simmel ragyogó elemzést adott erről a jelenségről, és kutatók egész sora (így Firey (1945) és Jager (1986)) tért vissza újra és újra ehhez a témához. Az igazság kedvéért azonban el kell mondani, hogy a modernizmus, részben gyakorlati, technikai és gazdasági, de részben ideológiai okokból is mindent megtett a szimbolikus tőke szerepének elnyomására a városi életben. Az ilyen erőltetett demokratizálás és ízlésbeli egyenlősírdire való törekvés összeegyeztethetlensége a végső soron továbbra is osztályhoz kötött kapitalista társadalom társadalmi különbségeivel kétségtelenül az elnyomott kereslet, sőt elnyomott vágy légkörét teremtette meg (ez részben a hatvanas évek kulturális mozgalmaiban is kifejeződött). Ez az elnyomott vágy valószínűleg fontos szerepet játszott a változatosabb városi környezet és építészeti stílusok iránti kereslet megélénkülésében. Ez az a kereslet, melyet a posztmodernisták kielégíteni, sőt orcátlanul felcsigázni igyekeznek.

5. KÉP

*A baltimore-i Gallery tipikus példája a 70-es évek óta épített fedett
utcáknak és üzleteknek*

6. KÉP

Ez az átrium a Madison Avenue IBM épületében (New York) kerti atmoszférát próbál teremteni; biztonságos és kellemes teret különít el a sűrűn beépített és szennyezett városból

A probléma az, hogy az ízlés egyáltalán nem állandó fogalom. A szimbolikus tőke csak olyan mértékben marad tőke, amennyiben megfelel a divat szeszélyeinek. Mint Zukin kitűnő munkájában, a *Loft living*-ben bemutatja, harc folyik az ízlésformálók között. A szerző New York Soho körzetében az ingatlanpiac segítségével vizsgálja a „tőke és a kultúra szerepét a városi változásokban”. Hatalmas erők létrehozták — mint bemutatja — a művészeti ízlés és a városi élet új kritériumait, s mindkettőből bőségesen profitáltak. Ha a szimbolikus tőke fogalmát és Kriernek a szimbolikus gazdaság számára piacot kereső törekvését összekapcsoljuk, akkor sokatmondó képet kapunk olyan városi jelenségekről mint a dzsentrifikáció, a közösség létrejötte, a városi táj rehabilitációja, a történelem visszaszerzése (valóságos, képzeletbeli vagy egyszerűen utánzatként való reprodukálása). Segít megérteni az elragadtatást a díszítés, az ormentáció és a társadalmi különbségek megannyi más szimbóluma iránt. Egyáltalán nem biztos, hogy Jane Jacobs erre gondolt, amikor bírálni kezdte a modern várostervezést.

„A heterogén városiakok és ízléskultúrák” igényeinek figyelembevétele azonban az építészeti eltávolítja az egységes meta-nyelv ideájától és azt igen differenciált beszéddé változtatja. „A ’nyelv’, (a kommunikációs források teljes eszköztára) annyira heterogén és sokféle, hogy minden egyes ’jelszó’ (egyéni választás) tükrözi ezt.” Bár Jenks nem használta ezt a kifejezést, minden további nélkül mondhatta volna, hogy az építészet nyelve erősen specializált nyelvi szabályokká formálódik át, s ezek mindegyike megszerzi a maga sajátos értelmező közösségét.

Az eredmény a gyakran tudatosan elfogadott széttöredezettség. A „Nagyvárosi Építészeti Hivatalát” a *Postmodern visions* katalógusa (Klotz, 1985) például így jellemzi — megérti „a jelen érzékelését és tapasztalatait mint a szimbolikus és asszociális, töredékes kollázst, melyhez a Nagy Város adja a végső metaforát”. A csoport grafikai és építészeti munkákat készít, „melyeket a történelmi utalásokkal feldúsított valóság részleteinek kollázsa és a tapasztalat szilánkjai jellemeznek”. A metropoliszt úgy fogják fel mint „anarchikus és archaikus jelek és szimbólumok rendszerét, mely magát állandóan és önállóan megújítja”. Más építészek, a belső és külső teret egybeszőve, a városi környezet labirintus jellegét pártfogolják, példák erre a Mid-Town Manhattan Ötödik, Hatodik utcája között húzódó felhőkarcolók alsó szintjei, vagy a Madison Avenuen az AT&T, illetve az IBM komplexuma, vagy egyszerűen a belső térérzékelés elkerülhetetlen összetettségének létrehozására törekszenek olyan belső labirintusok kialakítása révén, mint Párizsban a Gare d’Orsay újraformált múzeuma, Londonban a Lloyd Building vagy Los Angelesben a Bonaventure Hotel. A posztmodern művi környezet szándékosan választ ki témákat és másolja ezeket. Mindezt Raban *Soft city* című munkájában a következőképpen hangsúlyozta: a stílusok áruháza, egy enciklopédia, „mániákus beragasztott képeket gyűjtő könyv, teli színes újdonságokkal”.

Az építészet ebből adódó többértékűsége, mely viszont olyan feszültség, ami „szükségszerűen alapos tudathasadáshoz vezet”. Érdekes nyomon követni, hogy Jenks — a posztmodernizmus fő krónikása az építészetben — hogyan idézi fel a skizofréniát, melyet sokan a posztmodern általánosan jellemző gondolati paneljének tartanak. Az építészetnek szerinte kettős jelzőrendszert kell tartalmaznia: „a populáris tradicionálist, mely a beszélt nyelvhez hasonlóan lassan változik, teli van klisékkel és a családi élethez kötődik”, és a modernet, mely egy „gyorsan változó társadalomban gyökeredzik, annak új funkcionális feladataival, új anyagaival, új technológiáival és ideológiáival”, valamint szintén gyorsan változó művészetével és divatjával. Itt Baudelaire megfogalmazásával találkozunk, csak új, historizáló köntösben. A posztmoder-

7. KÉP

Az új Lloyds Building (London) jól tükrözi a posztmodernista stílust

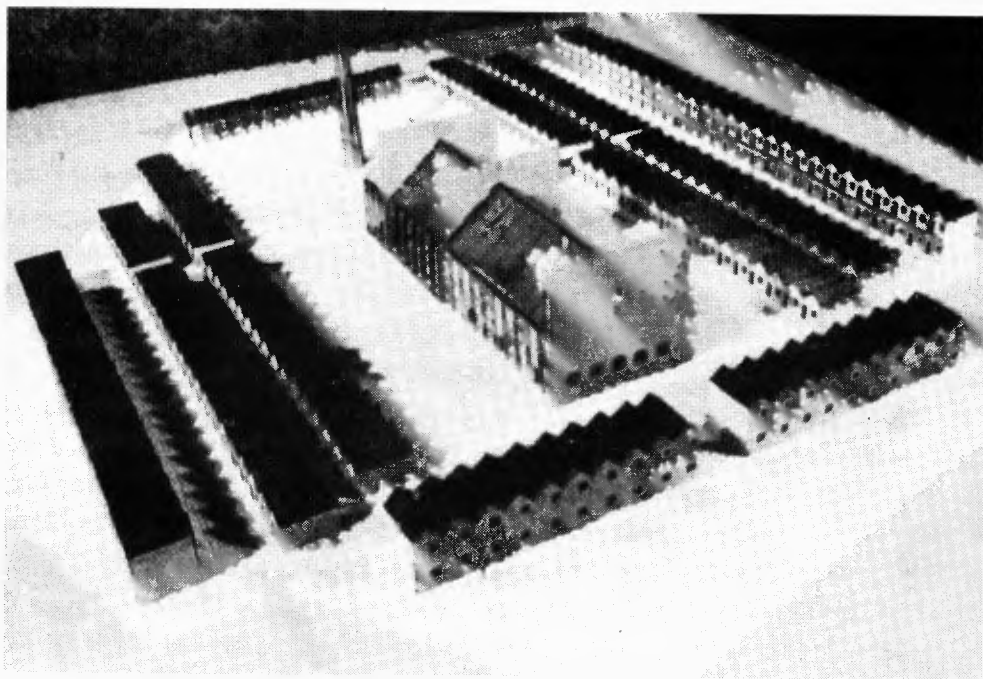
nizmus a jelenkori zűrzavarban felhagy a belső értelem keresésével. A történelmi kontinuitás és a kollektív emlékezet megteremtett víziója szélesebb bázist teremt az örök számára. Ismét fontos azonban látnunk, hogy mindez miként történik.

Krier — mint láttuk — arra törekszik, hogy közvetlenül visszaszerezze a klasszikus városi értékeket. Az olasz építész, Aldo Rossi, másfajta érvelést fogalmaz meg: „A spekuláció és elavulás miatt bekövetkező rombolás, bontás, kisajátítás és gyors változások a városi dinamizmus leginkább felismerhető jelei. Mindezeket túl azonban a városképek sugalmazzák az egyén megzavart helyzetét, gyakran szomorú és bonyolult részvételt a közösség sorsának alakulásában. Ez a vízió, úgy tűnik, a maga teljességében, a jelenlét minőségében tükröződik a városi emlékművekben. Az emlékművek mint a közösségi akarat jelei — az építészeti elveken keresztül — alapvető elemek, változatlan pontok formájában jelennek meg a városi dinamikában” (Rossi, 1982, 22.).

Ez esetben ismét szembetalálkozunk a modernizmus tragédiájával az emlékművek rögzített színhelyei révén, melyek magukba foglalják és megőrzik a közösségi emlékezet misztikus érzetét. A mítosz rituális megőrzése „kulcs az emlékművek megértéséhez, beleértve a városok alapítását és az eszmék városi keretben történő terjedését”. Rossi véleménye szerint az építész feladata, hogy „szabadon” részt vegyen a közösségi akaratot kifejező „emlékművek” létrehozásában, ugyanakkor felismeri, hogy ami az emlékművet létrehozza, önmagában olyan mértékű, amelyet „elsősorban a közösségi kifejezésformák titkában kell keresni”. Ennek megértését Rossi a *genre de vie* koncepciójával kapcsolja össze, vagyis azzal, hogy az átlagemberek a maguk viszonylag állandó életmódját meghatározott ökológiai, technikai és társadalmi feltételek között teremtik meg. Ez a koncepció, mely a francia geográfustól Vidal de la Blache-tól ered, Rossi számára biztosítja a közösségi emlékezetet. Rossi figyelmét elkerülte az a tény, hogy Vidal a *genre de vie* koncepcióját a lassan változó paraszti társadalmak értelmezésére tartotta alkalmasnak, s élete vége felé már kételkedni kezdett ezen koncepció alkalmazhatóságában a kapitalista iparosítás miatt gyorsan változó tájak esetében. A gyorsan kibontakozó ipari változások körülményei között az a probléma merül fel, hogy Vidal de la Blanche elméleti megközelítésmódja az építészeti teremtette mítoszhoz, s így ugyanahhoz a csapdához vezethet, mint az 1930-as évek „hősies” modernizmusa. Nem meglepő, hogy Rossi építészeti élesen bírálják. Umberto Eco „rémisztőnek” nevezi, míg mások bizonyos, általuk fasisztának tekintett mellékzöngékre utalnak (8. kép).

Rossiban legalább megvan az a képesség, hogy a történelmi utalás problémáját komolyan vegye. Más posztmodernisták csupán gesztusokat tesznek a történelmi legitimitás érdekében úgy, hogy bőségesen és gyakran eklektikusan idézik a múlt különböző stílusait. A filmekben, a televízióban, és a könyveken keresztül a történelem és a múltbeli tapasztalat látszólag óriási levéltárrá vált, „mely gombnyomásra állandóan visszajátszható, újra és újra fogyasztható”. Ha a történelmet — ahogy ezt Taylor állítja — „az egyenrangú események végtelen tárházának” tekintjük, akkor az építész és várostervező kedvük szerint szabadon, bármilyen sorrendben idézhetnek belőle. A mindenféle múltbeli stílusutánpótlás összekeverésére irányuló hajlam a posztmodernizmus egyik legszembetűnőbb vonása. Úgy tűnik, hogy a valóság a médiák által nyújtott képek másolata.

Az effajta gyakorlatnak a jelenlegi társadalmi és politikai körülmények közé történő bevezetése azonban igen furcsa eredményre vezet. 1972 óta például Nagy-Britanniában — mint Hewison

8. KÉP

Aldo Rossi diákotthon terve (Chieti) az eklektikus posztmodernizmus stílusát tükrözi

(1987) nevezi — az „örökség-ipar” hírtelen óriási üzletté vált. A múlt formáit idéző múzeumok, vidéki házak, újjáépített és rehabilitált városi házak, valamint a múltbeli városi infrastruktúra szándékosan létrehozott másolatai oly mértékig alkotóelemei és kiváltói a brit táj óriási átalakulásának, melynek következtében — Hewison megítélése szerint — Britannia gyorsan átalakul feldolgozóipari terméket gyártó országból „örökséget” teremtő országgá. Hewison a fenti jelenség mögöttes indítékait majdnem Rosszhoz hasonlóan magyarázza: „A múlt megőrzése mögött önmagunk megőrzésének szándéka húzódik. Anélkül, hogy tudnánk hol voltunk, aligha tudhatjuk, hová megyünk. A múlt az egyéni és közösségi identitás alapja. A múltból származó tárgyak jelentőségét kulturális szimbólum szerepük adja meg. A múlt és jelen közötti kontinuitás a véletlen káoszról kivezető útnak tűnik, és mivel a változás elkerülhetetlen, a rendezett tartalom stabil rendszere lehetővé teszi számunkra, hogy megbirkózzunk mind az innovációval, mind pedig a hanyatlással. A nosztalgikus impulzus fontos tényező a válsághoz való alkalmazkodásban; társadalmi fájdalomcsillapító ami megerősíti a nemzeti identitást, ha csökken a magabiztosság.”

Úgy véljük, hogy Hewison ezzel valami nagyon fontosat tárt fel, mivel a hetvenes évek eleje óta a munkaerőpiacon, a technológia terén és a hitelrendszerekben fellépő bizonytalanság miatt az identitás, az egyéni és közösségi gyökerek keresése sokkal szélesebbkörűvé vált. A „Gyöke-
rek” című TV-sorozat — mely egy amerikai néger család történetét tárta fel afrikai múltjuktól

napjainkig — az egész nyugati világban a családtörténeti kutatás és érdeklődés hullámát indította el.

Sajnos lehetetlenné vált, hogy a történelem felidézésére való posztmodern hajlamot és a populizmust elválasszuk a nosztalgikus vágyak nyílt ösztönzésétől, sőt kielégítésétől. Hewison kapcsolatot lát az „örökség ipar” és a posztmodernizmus között. „Mindkettő hozzájárul ahhoz, hogy egy kis védőfalat teremtsen jelen életünk és történelmünk között. Nem értjük a történelmet a maga mélységében, ezért a kritikai tanulmányok helyett egy jelenkori kreációt, a kosztümös dráma újraeljátszását ajánlják.”

Ugyanezt a megállapítást lehet elmondani a posztmodern építészetről és designról, mely a világ különböző részein található számtalan eltérő városi és építészeti formát idézi fel. Mi mindnyáján — mondja Jenks — más helyeken szerzett tapasztalatokból álló *képzeletbeli múzeumot* hordozunk fejünkben. Ezeket a filmekből, a televízióból, kiállításokon, utazási prospektusokból, népszerű magazinokból szedjük össze. Elkerülhetetlen — mondja —, hogy mindezek ne összegződjenek. Izgalmas és hasznos, hogy ennek így kell történnie. Ha valaki megengedheti magának, hogy különböző korokban és kultúrákban éljen, miért korlátozná magát a jelenre, a lokálisra? Az eklekticizmus a kultúra legjavanak természetes fejlődésmódja. Lyotard is hasonló érzéseket idéz fel. „Az eklekticizmus a jelenlegi általános kultúra kiindulópontja: az ember reggae-t hallgat, westernt néz, McDonald's-nál eszik, Tokyóban párizsi parfümöt használ és Hongkongban „retro” ruhákat hord.”

Az elkülönült ízlések és kultúrák földrajza internacionalista egyveleggé vált, s talán éppen mert zagyvalékosabb, sokkal lenyűgözőbb, mint az internacionalizmus valaha is volt. Amikor a tőke és a munkaerő migrációs hullámaival kapcsolódik össze, megteremt a „kis” olaszországek, kubák, koreák, kingstonok és karachik, valamint kínai városok, arab negyedek, török zónák stb. özönét. Ennek hatása — még egy olyan városban is mint San Francisco, ahol a kisebbségek összességükben a többséget alkotják — mégis az, hogy a valóságos geográfia fölé fátylat von az imidzszek és rekonstrukciók teremtésével, kosztümös drámákkal, etnikai fesztiválokkal stb.

Az álcázás nemcsak a posztmodernizmus eklektikus idézési hajlamából fakad, hanem a felület iránti nyílt csodálatából is. Jameson szerint (1984/b) a Bonaventure Hotel tükröző üvegei sokkal inkább „a külső világ elutasítását” szolgálják, s nem pusztán csak a belátást akadályozzák, lehetővé téve ezáltal a hotel „sajátos, helyhez nem kötődő elkülönítését” közvetlen környezetétől. A megszerkesztett oszlopok, a díszítés, a különböző stílusok bőséges felidézése (térben és időben) a posztmodern építészet nagy részének a „kimódolt felszínesség” érzését adja — panaszkodik Jameson. Mégis, az álcázás kiemeli a helyhez kötődő hisztórizmus és a *képzelet múzeumából* kölcsönzött internacionalizmus, a funkció és fantázia konfliktusát, valamint a termelő azon szándékát, hogy jelezzen, hangsúlyozzon, s a fogyasztó azon hajlandóságát, hogy elfogadja az üzenetet.

Ezen eklekticizmus mögött (különösen a történelmi és földrajzi idézetek esetén) nagyon nehéz bármiféle sajátos, tudatos designt felfedezni. Mégis, vannak olyan hatások, amelyek önmagukban olyan kigondoltak és széleskörűek, hogy visszatekintve nehéz elhinni, hogy nem egy megkomponált, elvi keretre épülnek.

A látvány mindig is hathatós politikai fegyverként működött. Miként használták fel az utóbbi években a városi látványt? Az amerikai városok látványát a 60-as években a korszak ellenzéki

tömegmozgalmak alakították ki. Polgárjogi mozgalmak, utcai lázadások, belvárosi felkelések, óriási háború ellenes tüntetések és az ellenkultúra rendezvényei (főleg rock-koncertek) jelentették az őrlendő gabonát a forrongó városi elégedetlenség malmában, amely a modernista városfelújítás és lakásépítés körül forrongott. 1972 tájától a látványt egészen más erők szervezték meg, s egészen más célokra használták. A városi látvány fejlődése egy olyan városban mint Baltimore egyszerre tipikus és tanulságos.

Martin Luther King 1968-ban történő meggyilkolása nyomán kirobbant felkelések után befolyásos politikusok, értelmiségiek és vezető üzletemberek gyűltek össze, hogy megoldást keresenek a nagyváros problémáira. A hatvanas évek városfelújítási törekvései rendkívül funkcionális és erőteljesen modernista hivatalokból, köztutókból és gyakran olyan látványos épületekből, — mint Mies van der Rohe *One Charles Centerje* — álló belvárosokat teremtettek. A felkelések azonban a belváros vitalitását és a már meglévő beruházások életképességét fenyegették. A vezetők olyan szimbólumot kerestek, amely körül felépíthető a város mint közösség eszméje, egy olyan városé, mely eléggé bízik magában ahhoz, hogy túllépjen a megosztottságon, és legyőzze azt az ostrom-mentalitást, mellyel az átlag állampolgár megközelítette a belvárost és annak közterét. „Abból a szükségszerűségből, hogy megfékezzük a 60-as évek polgári elégedetlenségéből eredő félelmet és hogy megszüntessük a belváros kihasználatlanságát — írta később a *Department of Housing and Urban Development* jelentése — a városfejlesztés ösztönzésére született meg a Baltimore-i városi vásár...” A vásár a lakóhelyi és etnikai sokszínűség ünneplésére szerveződött, sőt, a maga módján támogatta az etnikai identitást is. 1970-ben, a megnyitás évében, 340 ezren látogattak el a vásárra, de 1973-ra a látogatók száma már közel kétmillióra emelkedett. A vásár, növekedésével párhuzamosan, fokozatosan egyre inkább elszakadt a lakóközségről, s kereskedelmi jellegűvé vált. (Még az etnikai csoportok is kezdtek profitálni az etnicitás eladásából.) A vásár lehetőséget biztosított arra, hogy rendszeresen egyre nagyobb tömeget vonzzon a belvárosba a különféle látványosságok megtekintésére. Innen már igen rövid út vezetett egy többé-kevésbé állandó, kommercializált látványosság létrehozásához a *Harbor Place* (ez olyan tengerparti létesítmény, mely ma már arról híres, hogy több látogatót vonz, mint *Disneyland*), a Tudományos Központ, egy aquarium, a *Convention Center*, a tengerparti sétány, számtalan szálloda stb. megépítésével. Az eredményt sokan kiemelkedő sikernek tekintik (bár a városi szegénységre, az otthonatlanságra, az egészségügyi ellátásra, az oktatási színvonalra gyakorolt hatása teljesen elhanyagolható). Ez a fajta fejlesztés teljesen más építészeti megoldásokat igényelt, mint 1960-as évek belvárosi rekonstrukcióit meghatározó szigorú modernizmus. A látványra törekvő építészet, a felszíni csillogás, a fitogtatás és múlandóság, valamint az élvezet alapvető szerepet játszottak az ilyenfajta törekvések sikerében.

Nemcsak Baltimore-ban építettek ilyen új városi tereket. Így a bostoni *Faneuil Hall*, a San Francisco-i *Fisherman's Wharf* (a Ghirardelli térrel), a New York-i *South Street Seaport*, a londoni *Covent Garden*, valamint a mesés *West Edmonton Mall* mind-mind a szervezett látványosság állandó színhelyei, melyek olyan, sokkal átmenetibb, eseményeknek adnak otthont, mint a Los-Angeles-i olimpiai játékok, a *Liverpool Garden Festival*, és minden elképzelhető történelmi esemény színpadra állítása. Most úgy tűnik, a városok sokkal nagyobb hangsúlyt helyeznek arra, hogy pozitív és magas minőséget jelző imidzs teremtsenek a helynek, és olyan építészeti és városi designformákat alakítottak ki, melyek ezekre az igényekre reagálnak. Teljesen

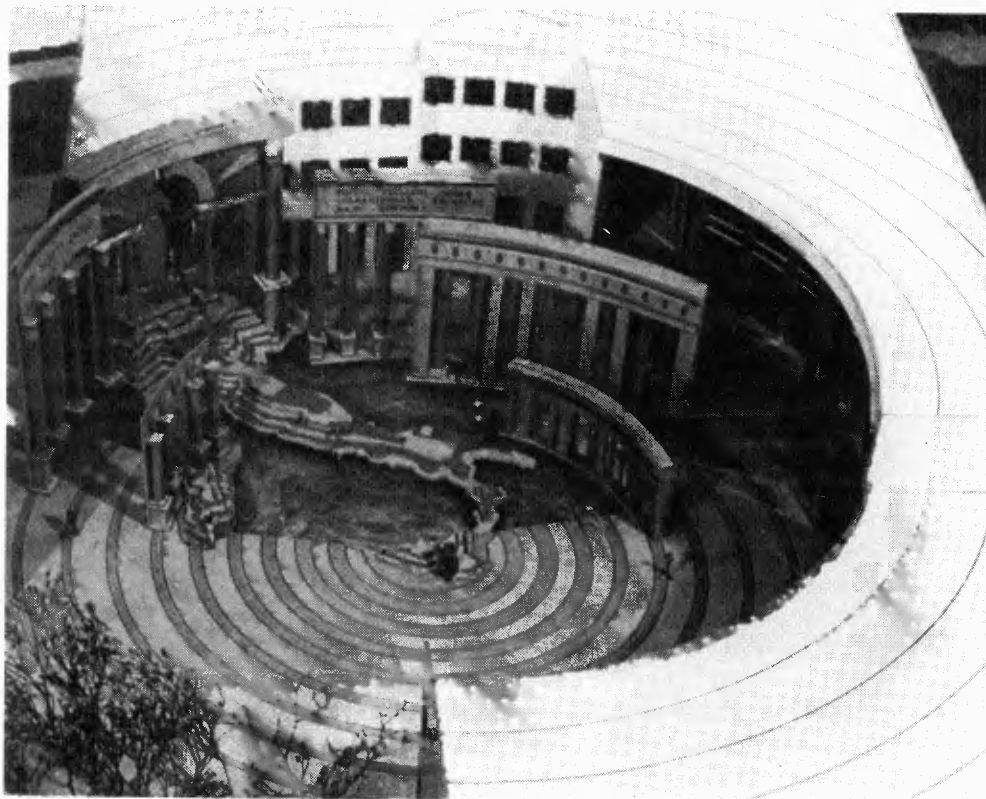
érthető, hogy sürgeti őket az idő és így az eredmény csak a sikeres modellek sorozatos ismétlése lehet; különösen ha figyelembe vesszük az áldusztrializáció és az újrendeződés kegyetlen történelmét, a fejlett tőkés világ fontosabb városainak aligha maradt más választásuk, mint hogy kétségbeesetten versenyezzenek egymással, főleg mint pénzügyi, fogyasztási és szórakoztató központok. 1973 után, a városok közötti intenzív verseny és a városi vállalkozások korszakában, a látványos városi terek megszervezése, a városi imidzs létrehozása azt a célt szolgálta, hogy vonzza a tőkét és az embereket (Harvey, 1989).

Fontos feltárni, hogy az építészet és a városi design hogyan válaszolt ezekre az új szükségletekre. A hely határozott *image*-ének tervezése sajátos minőséget eredményez. A látvány és szín-padiasság szervezetét a stílusok eklektikusságával, a történelem felidézésével, a díszítéssel és a felületek változatossá tételével érik el. (Baltimore-ben, egy kicsit bizzar formában, a *Scarlett Place* példázza ezt (9. kép). Mindezek a tendenciák jól láthatók a Moore által tervezett *Piazza d'Italia* esetében, New Orleansban. Az eddig leírt elemek sokféle kombinációját láthatjuk itt, egyetlen látványos terven belül. A legjellemzőbb a *Post-modern visions* katalógusának leírása: „Charles Moore, New Orleans egyik újjáépítésre szoruló részén létrehozott egy közteret — a *Piazza d'Italiát* — a helyi olasz lakosság számára. Ennek formája és építészeti nyelve egy európai, pontosabban olasz tér társadalmi és kommunikációs funkcióit teremtette meg az USA déli részén”.

9. KÉP

*Mediterrán hegyi falut utánozó posztmodernista épület komplexum;
Scarlett PLace (Baltimore)*

10. KÉP

*A posztmodernista építészet ma már klasszikusnak tekintett példája;
Charles Moore — Piazza d'Italia*

Moore egy nagy köralakú teret helyezett egy elég nagy területű beépített terület közepére. Az épületek szokásos, dísztelen felületéhez, ablakaihoz viszonyítva a tér tagadó ívformát jelent. Ez főleg akkor szembetűnő, ha a környező, korlátot képező épületek felől lépünk be a térre. A bejáratnál egy kis templom áll, és előre jelzi a tér szabályszerű történeti nyelvét, melyet töredékes oszlopok körvonalaznak. Az elrendezés középpontját egy szökőkút, az olasz csizmába helyezett Mediterrán medence szimbóluma alkotja, mely az Alpokból ered. Szicíliának a tér közepén való elhelyezése arra utal, hogy a helyi olasz lakosság jórészt erről a szigetről származik.

A tér körüli épületek homorú homlokzata elé helyezett árkádok ironikusan utalnak az oszlopfők klasszikus ötös (dór, ión, corinthosi, toscan és összetett) rendjére azáltal, hogy egy kicsit a Pop Artra emlékeztető finom színezésű folyamatosságot jelző térbe helyezték őket. A megmunkált oszlopok alapjai töredékes párkánygerenda darabjainak látszanak, vagyis sokkal inkább negatív formák, mint teljesen háromdimenziós részletek. Homlokzatuk márvánnyal borított, keresztmetszetük tortaszeletre emlékeztet. Az oszlopokat neoncsövek különítik el a corinthosi oszlopfőktől, s ezek esténként színes, kivilágított neonyakláncnak látszanak. Az olasz „csizma” felső részén lévő boltozatos árkádok csúcsán is neonok vannak. Más oszlopfők precíz, szögletes formát képeznek és Art Deko stílusú melltűhöz hasonlóan állnak a párkánygerenda alatt, míg más oszlopokon az ömlő vízsugarak képeznek fodrokat.

A tér a klasszikus építészet méltóságteljes eszköztáráról kezdve a modern Pop Art technikáig, a posztmodern palettáig, a színadiasságig mindent egyesít. A történelmet az elmozdítható kellékek összefüggő sorozatának tekinti, tükrözi, hogy maguk az olaszok hogyan „ültetődtek” át az új világba. Az olasz reneszánsz, a barokk paloták és terek nosztalgikus hangulatát jeleníti meg, ugyanakkor érzünk valamiféle kizökkenést is. Végül is ez nem realizmus, hanem látszat, díszlet, egy új és modern keretbe helyezett töredék. A *Piazza d'Italia* egyszerre építészet és színház. Az olasz *res publica* hagyománynak megfelelően a közösség gyülekezési helye, ugyanakkor nem veszi magát túl komolyan; a játéknak és a szórakozásnak is teret ad. Az olasz szülőhaza elidegenített jellegzetességei nagyköveteként jelennek meg az új világban, így megerősítik a környező népesség identitását New Orleans egy olyan körzetében, melyet a slumosodás veszélye fenyeget. Ez a tér a posztmodern építészet legfontosabb és legfeltűnőbb építménye az egész világon. Gyakori, hogy a piazzát, rendkívül helytelenül, izoláltan ábrázolják, pedig ez a modell éppen a *színpadias esemény* modern épületekből álló környezetbe való integrálásának a sikeres példája.

Ha azonban az építészet a kommunikáció egyik formája, s a város beszéd, akkor mit mondhat, mit jelenthet egyáltalán egy ilyen — New Orleans városi szövetébe belehelyezett — struktúra? A posztmodernnek valószínűleg azt mondják majd, hogy a válasz attól függ, hogy a szemlélő miként vélekedik az előállító gondolatairól. Mégis van valami könnyed naivitás ebben a válaszban. A látvány, mint példa, a társadalmi tartalom meghatározott dimenzióit sugalmazza, és Moore *Piazza d'Italia*-ja aligha ártatlan abban, hogy mit emel ki „elmondásra”, és hogyan mondja azt el. Mi a töredékességre való hajlamot látjuk, a stílusok eklektikusságát, a tér és idő sajátos kezelését. (A történelem mint „egyenrangú események sajátos tárháza”.) Az elidegenedésnek a bevándorlás és slumképződés fogalmaiban való (felszínes) megértéséről van szó, azaz az építész megpróbálja visszaszerezni a Pop Art és a modern élet minden finomságát egy olyan hely megépítésével, ahol a kommercializálódás ellenére visszaszerezhető az identitás.

A színpadias hatás, a kellemesség keresése és a Jenks-i értelmében vett skizofrén hatás mind-mind tudatosan van jelen. A posztmodern építészet és városi design mindenelőtt a fantáziavilág utáni vágyat, a megtévesztő „magasságot” közvetíti, mely a jelen realitásából a pusztá fantázia világába visz át bennünket. A posztmodernizmus mondanivalója — mint ezt a *Post-modern visions* kiállítás katalógusa nyíltan deklarálja (Klotz 1985) — „nemcsak a funkció, hanem a képzelet is”.

Charles Moore azonban csak az egyik irányzatot képviseli a posztmodernizmus sokszínű eklekticizmusán belül. A *Piazza d'Italia* aligha nyerné meg Leon Krier tetszését, hiszen ő olyan erősen ragaszkodik a klasszikus megújulás elveihez, hogy időnként nem is nevezik posztmodernistának. Ráadásul a Moore által képviselt irányzat középpontjában álló eklekticizmus, és pop ábrázolás, éppen az elméleti következetesség hiánya és a populista koncepció miatt, éles kritikákat kapott. A legerőteljesebb kritika a „dekonstruktivizmus” irányzatától érkezik. Részben az ellen való tiltakozásként, ahogy a posztmodern mozgalom főiránnyá vált, és laza, popularizált építészetet hozott létre, a dekonstruktivizmus a harmincas évek orosz, modern konstruktivizmusának elemekre bontásával az elitszínvonalú és avantgarde építészeti gyakorlat visszaállítására törekszik. A mozgalom érdeklődése részben abból a kísérletből ered, hogy az irodalmi alapozású dekonstruktivista elméletet összeolvassza a posztmodern építészeti gyakorlattal, mely úgy tűnik, saját logikája szerint fejlődött. Szemlélete abban közös a posztmodernizmussal, hogy a tiszta forma és tér vizsgálatára törekszik, ezt azonban úgy teszi meg, hogy az épületet nem egységes egészként, hanem kevert témaként fogja fel. Az épület részei elkülönültek, belső rendszer nélküliek, nem teremtik meg az egység érzését, és ezért lehetséges „számos, egymással összeegyeztethetetlen” olvasatuk. A dekonstruktivizmus abban hasonlít a posztmodernizmus nagy részére, hogy megkísérli visszatükrözni a zabolátlan világot, mely hajlamos a morális, a politikai és gazdasági rendszer közötti összeütközésre”. Ezt azonban „zavarbaejtően, sőt félrevezető módon” teszi, és „így rombolja le megrögzött forma- és térérzékelésünket”. A töredékesség, a káosz, a zűrzavar, még a látszólagos renden belül is, központi témák maradnak (Goldberger 1988; Giovannini 1988).

Képzelet, töredékesség, kollázs és eklekticizmus, átítatva a mulékonyság és káosz érzésével; talán ezek azok a témák, melyek az építészet és városi design jelenlegi gyakorlatát uralják. Ebben nyilvánvalóan sok a közös vonás a művészet, irodalom, társadalomelmélet, pszichológia és filozófia gyakorlatával és gondolkodásmódjával. Miért válik ez az uralkodó hangulattá? Ahhoz, hogy e kérdésre érdemben válaszolni tudjunk, először a kapitalista modernizmus és posztmodernizmus tényleges realitásait kell számbavennünk, és fel kell tárnunk, hogy a társadalmi élet reprodukciójában az ilyen képzeteknek és töredékességnek milyen funkciói lehetnek.

Fordította: Timár Lajos

A fordítást lektorálta: Mészáros Júlia

A fordítás David Harvey: *The Condition of Postmodernity* című könyve kéziratának a *Post-modernism in the city: architecture and urban design* című fejezete alapján készült. A hazai nyomdai átfutás miatt lehetséges, hogy a Basil Blackwell kiadó megelőzi a magyar nyelvű publikációt.

Irodalom

- Aglietta, M. (1979) *A theory of capitalist regulation*, London.
- Arac, J. (szerk.) (1986) *Postmodernism and politics*, Manchester.
- Aragon, L. (1971) *Paris peasant*, London.
- Archives Nationales (1987) *Espace français*, Paris.
- Armstrong, P., Glyn, A., — Harrison, J. (1984) *Capitalism since World War II.*, London.
- Aronowitz, S. (1981) *The crisis of historical materialism*, New York.
- Bachelard, G. (1964) *The poetics of space*, Boston.
- Banham, R. (1986) *A concrete Atlantis; U. S. industrial building and European modern architecture*, Cambridge, Mass.
- Barthes, R. (1967) *Writing degree zero*, London.
- Barthes, R. (1975) *The poetics of space*, Boston.
- Baudelaire, C. (1981) *Selected writing on art and artists*, London.
- Baudrillard, J. (1981) *For a critique of the political economy of the sign*, St Louis.
- Baudrillard, J. (1986) *L'Amérique*, Paris.
- Bell, D. (1978) *The cultural contradictions of capitalism*, New York.
- Benjamin, W. (1969) *Illuminations*, New York.
- Berman, M. (1982) *All that is solid melts into air*, New York.
- Bernstein, R. (szerk.) (1985) *Habermas and modernity*, Oxford.
- Blitz, M. (1981) *Heidegger's Being and Time: and the possibility of political philosophy*, Ithaca.
- Block, F. (1977) *The origins of international economic disorder: a study of the United States international policy since World War II to the present*, Berkeley.
- Bluestone, B. — Harrison, B. (1982) *The deindustrialization of America*, New York.
- Borges, J. (1972) *The chronicles of Bustos-Domecq*, New York.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a theory of practice*, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*, London.
- Bove, P. (1986) *The ineluctability of difference: scientific pluralism and the critical intelligence*, In: Arac (szerk.)
- Boyer, M. (1988) The return of aesthetics to city planning, *Society*, 25 (4), 49—56. o.
- Boyer, R. (1986a) *La flexibilité du travail en Europe*, Paris.
- Boyer, R. (1986b) *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris.
- Bradbury, M. — McFarlane, J. (1976) *Modernism, 1890—1930*, Harmondsworth.
- Braverman, H. (1974) *Labor and monopoly capital*, New York.
- Bruno, G. (1987) Ramble city: postmodernism and Blade Runner, *October* 41.
- Burawoy, M. (1979) *Manufacturing consent: changes in the labor process under monopoly capitalism*, Chicago, Ill.
- Bürger, P. (1984) *Theory of the avant-garde*, Manchester.
- Calvino, I. (1981) *If on a winter's night a traveler*, New York.
- Caro, R. (1974) *The power broker: Robert Moses and the fall of New York*, New York.
- Cassirer, E. (1951) *The philosophy of the Enlightenment*, Princeton, NJ.
- Chambers, I. (1986) *Popular culture: the metropolitan experience*, London.
- Chamber, J. (1987) Maps for the metropolis: a possible guide to the present, *Cultural Studies*, 1.
- Clark, T. J. (1985) *The painting of modern life: Paris in the art of Manet and his followers*, New York.
- Coalition for the Homeless, New York City (1987) *Forgotten voices, unforgettable dreams*, New York.
- Cohen, S. — Taylor, L. (1978) *Escape attempts: the theory and practice of resistance to everyday life*, Harmondsworth.
- Cohen-Solal, A. (1987) The lovers contract, *The Observer*, 11 October 1987.
- Collins, G. — Collins, C. (1986) *Camillo Sitte: the birth of modern city planning*, New York.
- Colquhoun, A. (1985) On modern and post-modern space, In: *Princeton Architectural Press*.
- Crimp, D. (1983) *On the museum's ruins*, In: H. Foster (szerk.).
- Crimp, D. (1987) Art in the 80s: the myth of autonomy, *PRECIS* 6.
- Dahrendorf, R. (1987) The erosion of citizenship and its consequences for us all, *New Statesman*, 12 June 1987.
- Daniels, P. (1985) *Service industries: a geographical appraisal*, London.
- Davidson, J. D. — Rees-Mogg, W. (1988) *Blood in the streets*, London.
- Davis, M. (1986) *Prisoners of the American dream*, London.
- de Certeau, M. (1984) *The practice of everyday life*, Berkeley.
- de Vroey, M. (1984) A regulation approach interpretation of the contemporary crisis, *Capital and Class*, 23.
- Debord, G. (1983) *Society of the spectacle*, Detroit.

- Deleuze, G. — Guattari, F. (1984) The fine art of gentrification, *October*, 31.
- Deyo, F. (1987) *Labor systems, segmentation and the politics of labor: the East Asian NIC's in the transnational division of labor*, Paper presented to the American Sociological Association, Chicago.
- Dicken, P. (1986) *Global shift: industrial change in a turbulent world*, London.
- Dockès, P. (1969) *L'espace dans la pensée économique du XVIe au XVIIIe siècle*, Paris.
- Durkheim, E. (1915) *The elementary forms of the religious life*, London.
- Eagleton, T. (1987) Awakening from modernity, *Times Literary Supplement*, 20 February 1987.
- Eco, U. (1986) Function and the sign: an introduction to urban semiotics, In: Gottdiener, M. — Lagopoulos, A. (szerk.) *The city and the sign: an introduction to urban semiotics*, New York.
- Edgerton, S. (1976) *The renaissance re-discovery of linear perspective*, New York.
- Edwards, R. (1979) *Contested terrain: the transformation of the workplace in the twentieth century*, New York.
- Farias, V. (1987) *Heidegger et la nazisme*, Paris.
- Fayol, H. (1916) *Administration industrielle et générale*, Paris.
- Ferry, L. — Renault, A. (1988) *Heidegger et les modernes*, Paris.
- Feyerabend, P. (1975) *Against method*, London.
- Fish, S. (1980) *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*, Cambridge.
- Fishman, R. (1982) *Urban utopias in the twentieth century*, Cambridge.
- Flaubert, G. (1964) *Sentimental education*, Harmondsworth.
- Flaubert, G. (1979) *Letters 1830—57*, London.
- Foster, H. (1985) *Recodings: art, spectacle, cultural politics*, Port Townsend, Washington.
- Foster, H. (szerk.) (1983) *The anti-aesthetic: essays on postmodern culture*, Port Townsend, Washington.
- Foster, J. (1974) *Class struggle in the industrial revolution*, London.
- Foucault, M. (1972) *Power/knowledge*, New York.
- Foucault, M. (1984) *The Foucault reader*, (Rabinow, P. szerk.), Harmondsworth.
- Frampton, K. (1980) *Modern architecture: a critical history*, London.
- Frisby, D. (1985) *Fragments of modernity*, Cambridge.
- Giddens, A. (1984) *The constitution of society*, Oxford.
- Giedion, S. (1914) *Space, time and architecture*, New York.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice: psychological theory and women's development*, Cambridge.
- Giovannini, J. (1988) Breaking all the rules, *New York Times Magazine*, 12 June 1988.
- Goldhorpe, J., et al. (1969) *The affluent worker in the class structure*, Cambridge.
- Gordon, D. (1978) Capitalist development and the history of American cities, In: Tabb, W. — Sawers, L. (szerk.) *Marxism and the metropolis*, New York.
- Gordon, D. (1988) The global economy: new edifice or crumbling foundations? *New Left Review*, 168.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the prison notebooks*, London.
- Gregory, D. — Urry, J. (szerk.) (1985) *Social relations and spatial structures*, London.
- Guilbaut, S. (1983) *How New York stole the idea of modern art*, Chicago.
- Gurvitch, G. (1964) *The spectrum of social time*, Dordrecht.
- Habermas, J. (1983) Modernity: an incomplete project, In: Foster, H. (szerk.).
- Habermas, J. (1987) *The philosophical discourse of modernity*, Oxford.
- Hägerstrand, T. (1975) Survival and arena: on the life history of individuals in relation to their geographical environment, In: Carlstein, T., Parkes, D. — Thrift, M. (szerk.) *Human activity and time geography*, Vol. 2., London.
- Halal, W. (1986) *The new capitalism*, New York.
- Hall, E. (1966) *The hidden dimension*, New York.
- Hareven, T. (1982) *Family time and industrial time*, London.
- Harries, K. (1982) Building and the terror of time, *Perspecta: the Yale Architectural Journal*, 19.
- Harrington, M. (1960) *The other America*, New York.
- Harrison, B. — Bluestone, B. (1985) *The great U-turn: capital restructuring and the polarizing of America*, New York.
- Hartsock, N. (1987) Rethinking modernism: minority versus majority theories, *Cultural Critique*, 7.
- Harvey, D. (1982) *The limits to capital*, Oxford.
- Harvey, D. (1985a) *The urbanization of capital*, Oxford.
- Harvey, D. (1985b) *Consciousness and the urban experience*, Oxford.
- Harvey, D. (1985c) The geopolitics of capitalism, In: Gregory, D. — Urry, J. (szerk.), *Social relations and spatial structures*, London.
- Harvey, D. (1989) *The urban experience*, Oxford.
- Hassan, I. (1975) *Paracriticisms: seven speculations of the times*, Urbana, Ill.

- Hassan, I. (1985) The culture of postmodernism, *Theory, Culture and Society*, 2 (3).
- Heidegger, M. (1959) *An introduction to Metaphysics*, New Haven.
- Helgerson, R. (1986) The land speaks: cartography, chorography, and subversion in Renaissance England, *Representations*, 16.
- Herf, J. (1984) *Reactionary modernism*, Cambridge.
- Hewison, R. (1987) *The heritage industry*, London.
- Horkheimer, M. — Adorno, T. (1982) *The dialectic of Enlightenment*, New York.
- Hunt Commission Report (1971) *Financial structure and regulation*, Washington, DC.
- Huyssens, A. (1984) Mapping the post-modern, *New German Critique*, 33.
- Institute of Personnel Management (1986) *Flexible patterns of work*, London.
- Jager, M. (1986) Class definition and the esthetics of gentrification, In: Smith, N. — Williams, P. (szerk.) *The gentrification of the city*, London.
- Jacobs, J. (1961) *The death and life of great American cities*, New York.
- Jameson, F. (1984a) The politics of theory: ideological positions in the post-modernism debate, *New German Critique*, 33.
- Jameson, F. (1984b) Postmodernism, or the cultural logic of late capitalism, *New Left Review*, 146.
- Jameson, F. (1988) Cognitive mapping, In: Nelson — Grossberg (szerk.).
- Jencks, C. (1984) *The language of post-modern architecture*, London.
- Jessop, B. (1982) *The capitalist state*, Oxford.
- Jessop, B. (1983) Accumulation strategies, state forms, and hegemonic projects, *Kapitalstate* 10/11.
- Kern, S. (1983) *The culture of time and space 1880—1918*, London.
- Klotz, H. (ed.) (1985) *Post-modern visions*, New York.
- Kostof, S. (1985) *A history of architecture: settings and rituals*, Oxford.
- Koyré, A. (1968) *From the closed world to the infinite universe*, Baltimore.
- Krier, R. (1987) Tradition-modernity-modernism: some necessary explanations, *Architectural Design Profile*, 65.
- Kroker, A. — Cook, D. (1986) *The postmodern scene: excremental culture and hyper-aesthetics*, New York.
- Kuhn, T. (1962) *The structure of scientific revolutions*, Chicago.
- Landes, D. (1983) *Revolution in time: clocks and the making of the modern world*, Cambridge.
- Lane, B. (1985) *Architecture and politics in Germany, 1918—1945*, Cambridge.
- Lash, S. — Urry, J. (1987) *The end of organised capitalism*, Oxford.
- Le Corbusier (1929) *The city of tomorrow and its planning*, London.
- Le Goff, J. (1980) *Time, work and culture in the middle ages*, Chicago.
- Lee, D. (1973) Requiem for large-scale planning models, *Journal of the American Institute of Planners*, 39.
- Lees, A. (1985) *Cities perceived: urban society in European thought, 1820—1940*, New York.
- Lefaviere, M. (1986) *Representing the city: Daniel Hudson Burnham and the making of an urban strategy*, Unpublished Ph. D. dissertation, Johns, Hopking University, Baltimore.
- Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*, Paris.
- Lipietz, A. (1986) New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulations, n: A. Scott — M. Storper (szerk.), *Production, work, territory; the geographical anatomy of industrial capitalism*, London.
- Lukacs, G. (1969) *Goethe and his age*, London.
- Lunn, E. (1985) *Marxism and modernism*, London.
- Lyotard, J. (1984) *The postmodern condition*, Manchester.
- Maddison, A. (1982) *Phases of capitalist development*, Oxford.
- Mandel, E. (1975) *Late capitalism*, London.
- Martin, R. — Rowthorn, B. (szerk.) (1986) *The geography of deindustrialisation*, London.
- Marx, K. (1963) *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*, New York.
- Marx, K. (1964) *The economic and philosophic manuscripts of 1844*, New York.
- Marx, K. (1967) *Capital* (3 volumes), New York.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Harmondsworth.
- Marx, K. and Engels, F. (1952) *The communist manifesto*, Moscow.
- McHale, B. (1987) *Postmodernist fiction*, London.
- McLuhan, M. (1966) *Understanding media: the extensions of man*, New York.
- Miller, J. Hillis (1988) De Man, *Times Literary Supplement*. 17 June 1988.

- Moore, B. (1986) *Space, text and gender*, Cambridge.
- Murray, R. (1987) Flexible specialization in the „Third Italy”, *Capital and Class*, 33.
- Nash, J. — Fernandez-Kelly, P. (szerk.) (1983) *Women, men and the international division of labor*, Albany.
- Nelson, C. — Grossberg, L. (szerk.) (1988) *Marxism and the interpretation of culture*, Urbana.
- Newman, C. (1984) The postmodern aura: the act of fiction in an age of inflation. *Salmagundi*, 63/4.
- Nietzsche, F. (1968) *The will to power*, New York.
- Noble, D. (1977) *America by design*, New York.
- Neyelle, T. — Stanback, T. (1984) *The economic transformation of American cities*, Totawa.
- O'Connor, J. (1973) *The fiscal crisis of the state*, New York.
- Offe, C. (1985) *Disorganized capitalism*, Oxford.
- Ollman, B. (1971) *Alienation*, Cambridge.
- Ozouf, M. (1988) *Festivals and the French Revolution*, Cambridge.
- Pfeil, F. (1988) Postmodernism as a „structure of feeling”. In: Nelson — Grossberg (szerk.).
- Piore, M. and Sabel, C. (1984) *The second industrial divide*, New York.
- Poggioli, R. (1968) *The theory of the avant-garde*, Cambridge.
- Pollert, A. (1988) Dismantling flexibility, *Capital and Class*, 34.
- PRECIS 6 (1987) *The culture of fragments*, Columbia University Graduate School of Architecture, New York.
- Princeton Architectural Press (1985) *Architecture, criticism, ideology*, Princeton.
- Raban, J. (1974) *Soft city*, London.
- Raphael, M. (1981) *Proudhon, Marx, Picasso: essays in Marxist aesthetics*, London.
- Reich, R. (1983) *The next American frontier*, Baltimore.
- Relph, E. (1987) *The modern urban landscape*, Baltimore.
- Rochberg-Halton, E. (1986) *Meaning and modernity: social theory in the pragmatic attitude*, Chicago.
- Rohatyn, F. (1983) *The twenty-year century*, New York.
- Rorty, R. (1979) *Philosophy and the mirror of nature*, Princeton.
- Rorty, R. (1985) Habermas and Lyotard on postmodernity, In: Bernstein (szerk.).
- Rossi, A. (1982) *Architecture and the city*, Cambridge.
- Rowe, C. — Koetter, F. (n. d.) *Collage city*, Cambridge.
- Sabel, C. (1982) *Work and politics; the division of labour in industry*, London.
- Sack, R. (1986) *Human territoriality: its theory and history*, Cambridge.
- Sayer, A. (1989) Post-Fordism in question, *International Journal of Urban and Regional Research*, forthcoming.
- Scardino, A. (1987) What, New York City worry? *New York Times*, 3 May 1987.
- Schorske, C. (1981) *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, New York.
- Schumpeter, J. (1934) *The theory of economic development*, Cambridge.
- Scott, A. (1988) *New industrial spaces: flexible production, organisation and regional development in North America and Western Europe*, London.
- Shaiken, H. (1984) *Work transformed: automation and labour in the computer age*, New York.
- Simmel, G. (1971) The metropolis and mental life, In: Levine, D. (szerk.), *On individuality and social form*. Chicago.
- Simmel, G. (1978) *The philosophy of money*, London.
- Smith, N. (1984) *Uneven development*, New York.
- Soja, E. (1988) *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*, London.
- Sorel, G. (1974) *Reflections on violence*, London.
- Speier, H. (1986) *German white collar workers and the rise of Hitler*, New Haven.
- Spufford, P. (1988) *Money and its uses in medieval Europe*, Cambridge.
- Stein, G. (1938) *Picasso*, New York.
- Swyngedouw, E. (1986) The socio-spatial implications of innovations in industrial organisation, Working Paper, No. 20, Johns Hopkins European Center For Regional Planning and Research, Lille.
- Tafuri, M. (1976) *Architecture and utopia*, Cambridge.
- Tafuri, M. (1985) USSR-Berlin 1922: from populism to constructivist international, In: *Princeton Architectural Press*.
- Tarbell, I. (1904) *The history of the Standard Oil Company*, Vol. I. New York.
- Taylor, B. (1987) *Modernism, post-modernism, realism: a critical perspective for art*, Winchester.
- Taylor, F. W. (1911) *The principles of scientific management*, New York.
- Therborn, G. (1984) *Why some people are more unemployed than others*, London.
- Thompson, E. P. (1967) Time, work discipline, and industrial capitalism, *Past and Present*, 38.
- Tichi, C. (1987) *Shifting gears: technology, literature, culture in modernist America*, Chapel Hill.
- Timms, E. — Kelley, D. (szerk.) (1985) *Unreal city: urban experience in modern European literature and art*, Manchester.

- Toffler, A. (1970) *Future shock*, New York.
- Tomlins, C. (1985) *The state and the unions: labor relations, law and the organized labor movement in America, 1880—1960*, Cambridge.
- Trilling, L. (1966) *Beyond culture: essays in literature and learning*, London.
- Tuan, Yi fu (1977) *Space and place*, Minneapolis.
- Venturi, R., Scott-Brown, D. — Izenour, S. (1972) *Learning from Las Vegas*, Cambridge.
- Virilio, P. (1980) *L'esthétique de la disparition*, Paris.
- Walker, R. A. (1985) Is there a service economy? The changing capitalist division of labor, *Science and Society*, 49.
- Walton, J. (1987) Urban protest and the global political economy: the IMF riots, In: Smith, M. P. — Feagin, J. R. (szerk.) *The capitalist city*, Oxford.
- Wilson, W. (1987) *The truly disadvantaged*, Chicago.
- Zukin, S. (1982) *Loft living*, Baltimore.